

Könyvismertetések

Tenni a szabadságért

Piotr S. Wandycz: The Price of Freedom. 2nd edition. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present.
London – New York, 2001. Routledge, XVII, 1, 335 l.
(*A szabadság ára. Kelet-Közép-Európa története a középkortól a jelenig.*)

A krakkói születésű Piotr S. Wandycz a háború után az Egyesült Államokban oktatott több egyetemen, most a nagyon tekintélyes Yale egyetem professzor emeritusa. Elsőrendűen 20. századi kérdésekkel foglalkozott, Franciaország itteni szövetségeseivel (vagyis elsősorban Lengyelországgal), a Peter Sugar által szerkesztett tízkötetes Kelet-Közép-Európa sorozatban ő írta meg az 1795-1914 közt háromfelé osztott lengyel területek történetét. Ez a könyve 1992-ben jelent meg első kiadásban, mintegy az 1989-90-es felszabadulás egyik első emlékeként azzal, amit könyvében is leír, hogy ezek a népek többet tettek szabadságukért, mint más európai etnikumok – innen is a könyv főcíme. Mint ilyen szintéziseknél természetes, elsőrendűen az eddigi szakirodalomra épül, magyar vonatkozásban mindent ismer, ami idegen nyelven megjelent, a lengyel meg a cseh és szlovák szakirodalmat eredetiben is tudta használni.

Érdemes kitérni bevezető fejezetére – amelynek Shakespeare nyomán az a címe: *What's in a name? (A Rómeó és Júliából)* –, ahol nagyon okosan tárgyalja a terület elnevezését. Mint a kötet fedőlapján lévő címerekből kitűnik, Csehország, Magyarország és Lengyelország alkotják ezt a tárgyalt területet, érdemben ez persze az újkorban a Habsburg-birodalmat is jelenti. A helynevek írásában azt a jó gyakorlatot követi, hogy ahol van elfogadott angol névalak, azt használja, más helyeken pedig az adott korban használatos nevet (a mai szlovák főváros tehát nagyon sokáig Pozsony, de a 20. szá-

zadban már csak Bratislava). Ezzel a megoldással nagyon egyet lehet érteni, noha nem ártott volna a kötet végén a változó névformáknak valamilyen jegyzékét összeállítani. A személyneveknél az illető etnikum helyesírását használja, persze nehézségek itt is adódnak (Zrínyi és Zrinski). Az elnevezés nem önmagában fontos, hanem azért, hogy mit ért ezen. Ebben pedig teljesen egyet lehet a szerzővel érteni. Egészével nem sokat foglalkoznak, holott jelentős, hiszen végül is innen indult két világháború meg a harmadik, mármint a hidegháború. Szokták Köztes-Európának is nevezni, de ez véleményünk szerint szélesebb fogalom. A határok persze változók. Timothy Garton Ash a *heartlands* (központi országok) kifejezést használja. Európa felosztását Nyugat- és Kelet-Európára az orosz gondolkodók vezették be a 19. században. Szokták a szovjet zónával is azonosítani (ez megint túl tág fogalom). Halecki az európai fejlődést négy zónán belül szemlélte, ő ezt Kelet-Közép-Európának nevezte a Nyugat-Kelet-Európa mellett, amely Németországot, Svájcot, Ausztriát és Olaszországot jelenti nála. Az biztos, hogy a nyugati civilizáció befolyása alatt állt, de jelentős keleti hatással (a korai újkor lengyel és magyar viselet török jellege). (Wandycz mintha visszariadna attól, hogy ezt a területet a nyugati egyház legkeletibb részeivel azonosítsa, amelyektől keletre és délre már az ortodoxia, a keleti egyház az uralkodó). Több mint egy évszázaddal Wallerstein előtt Lelewele már Spanyolországgal vetette össze Lengyelország fejlődését, vagyis a periféria vagy félperiféria jellegre utalt *avant la lettre*. Valóban a félperifériához tartozik ez az alrégió. Nyugat felől kulturális szempontból mindig lenézték, ez alacsonyabbrendűségi érzéseket váltott ki, ugyanakkor az egyedülvalóság képzetét is, meg azt, hogy itt van Európa közepe. Egyfajta *love-hate*, vagy *Hassliebe* a jellemző az itteni gondolkodásra. Sajátosságaként szokták még emlegetni kontinentális jellegét, soknemzetiségű összetételét, elmaradottságát a nyugati fejlődéshez képest. Wandycz nagyon bölcsen minden szempontot jogosultnak tart, de egyiket sem teszi meg alapvetőnek. Az indulást valahol a 10. századra teszi.

A tárgyalás nyolc fejezet közt oszlik meg, mindegyiken belül alfejezetek is vannak, az egyes korszakok változó ismérvei szerint, nem pedig valamilyen uniformizált módon. Az első a középkori örökséget tárgyalja, azután érdemben a 16. századot (A modern kor kihívása), fontos tényezőként a reneszánszsal (amerikai történészek számára ez mindig jóval fontosabb tényező mint egyebek). A 17. századi válság a következő fejezet, a felvilágo-

sult abszolútizmus vagy felvilágosult szabadság fémjelzi a 18. századot, az utóbbi nyilván a lengyel oldala a kérdésnek. A liberális nacionalizmus kora a 19. sz. első felét jelenti, persze a hosszú, 1789-ben induló 19. században gondolkodva. Az első világháborúig terjedő időszak a kiegyezéstől a függetlenségig címet kapta, a két világháború közti a nehéz függetlenséget idézi, az utolsó fejezet pedig a szabadsághoz vezető utat.

Wandycz mindjárt az elején utal arra, hogy nem részletes eseménytörténetet ad, hanem csak a fő fejlődési vonalakat emeli ki, a gazdasági és társadalmi fejlődésre inkább csak az utolsó, újkori fejezetekben tér ki, de többnyire, ha csak szükségszerűen is, a kulturális fejlődésre is utal. A második jobbságát nem tartja olyan alapvető jellegzetességnek, ahogy azt az utóbbi évtizedekben mindenfelé emlegették. A politikában inkább a provincializmus a jellemző. A modernizációs törekvés mint a terület fő jellegzetessége Wandycz szerint eltűzött. A lengyel és a magyar példa azt mutatja, hogy itt az állam hozza létre a nemzetet, ezért oly sokáig használatos a többértelmű *Polonus* vagy *Hungarus* fogalom. A nemzeti mozzanat a megszakított államiság miatt fontos (de ez egészében csak a lengyel példán áll). Az állampolgárság és nemzetiség kapcsolata, illetve különbsége illusztrálására elmondja itt az ismert viccet az ungvári lakosról, aki jó néhány ország állampolgára lesz, anélkül, hogy kilépett volna a városból. Itt a civil társadalomnak is nemzeti színezete van, ez vezet nem egyszer az „ostromlott vár” képzetre és így az elkülönülésre a szomszédoktól. A szerző figyelmeztet a német és a zsidó interferenciára is. Az antiszemitizmus csak a 19. sz. végén jelent meg. 1989-ben megint túl nagy árat kellett fizetni a szabadságért. Ez volt a legnehezebb teszt. Egy visegrádi jellegű együttműködés nem lehetetlen, de bekövetkezte bizonytalan. A 12-17. lapokon térképek láthatók a 15. sz. végétől a második világháború utáni helyzetig – a terület egyre szűkül.

Nyilván nincs értelme valamiféle tartalmi ismertetésnek. Csak néhány fontos megállapításra utalunk majd időrendben. A szűkebben, a nyugati mintára értelmezett feudalizmus itt csak részben volt meg, a feudális piramis hiányzik. A zsidó bevándorlás három szakaszban következett be nyugat felől, a Keresztshadjáratokkal, a 14. századi nagy pestis idején és a spanyolországi zsidók 1492-es kiutasítása alkalmából. A középkori fejezetben tárgyalja a szerző a 12. sz. vége és a korai 15. sz. közt bekövetkezett szinte forradalmi változást, amely a zömmel német betelepüléshez kapcsolódik. Wandycz szerint rabszolgákkal megművelt földesúri gazdaság nem volt,

Szabó István legalábbis Magyarország vonatkozásában bebizonyította meg-létét. A német telepítés szerepét Wandycz szerint eltúlozták. Ebben a fejezetben kerül szóba a rendiség, ezt a bevezetőben lett volna érdemes tárgyalni, következményei voltaképpen a 19. századig érezhetőek voltak. A legtöbb párhuzamot Wandycz a 14. században látja, amikor mindhárom országban kibontakozott a *corona regni* (Bohemiae stb.) elmélete. Wandycz nem találja meggyőzőnek Mátyás nyugati törekvéseinek azt a magyarázatát, hogy a török elleni megerősödést kívánta ezzel előmozdítani.

Lengyelország, Morvaország és Erdély a korai újkorban a tolerancia oázisai voltak a vallásháborúk sújtotta Európában. A második jobbágyság rendszere nem jelentett kapitalizmust, ahogyan azt Wallerstein állítja. A nyugatra irányuló gabonaexport legfeljebb egy millió fő ellátását tudta biztosítani, tehát nem szabad eltúlozni jelentőségét. Mohács kapcsán Wandycz idézi fordításban a „nemzeti nagylétünk nagy temetője” kifejezést, Vörösmartynak tulajdonítja, ami valóban elképzelhető volna, de hát tudjuk, hogy Kisfaludy Károly költeményéről van szó. Martinuzzit tartja a szerző a 16. sz. egyetlen nagy államférfiának, és azt is tudja, hogy a felkelést jelentő lengyel *rokosz* szó magyar eredetű (a rákosi országgyűlésektől jött a név).

A 17. század válsága Csehországban 1620-ban kezdődött, Lengyelországban a század közepén a „vízözönnel”, a svéd betöréssel, Magyarországon viszont állandó volt. A népesség mindenfelé csökkent. Csehországban a föld 68,8%-a került az új, külföldi származású arisztokrácia kezére. A Habsburg-birodalomban kiépült a bürokrácia. Az ellenreformáció előharcosai a jezsuiták voltak, csak kevés a pozitív kivétel, mint Pázmány Péter vagy a cseh Bohuslav Balbín. Lengyelországban a 17. sz. végére kiépült a mágnáscsaládok uralma, a szarmatizmus ideológiájával. A csehek kedvelt kifejezése az 1620 utáni időszakra, a „sötétség” (*temno*) megkérdőjelezhető. Abban a kérdésben, hogy a három lengyel felosztásban a belső vagy a külső okok játszottak döntő szerepet, Wandycz nem foglal állást.

A nacionalizmus kapcsán Wandycz a cseheket nem tekinti történeti nemzetnek, mint a lengyelt vagy a magyart, ezt a csehek vegyes érzelmekkel fogadhatják. A más nemzeteknél elterjedt nemzeti megújulás kifejezést Wandycz szerint lengyel és magyar viszonylatban csak bizonyos fokig lehet használni. A 19. sz. elején Bolzano lehetőséget tartott Csehországban egy kétnyelvű nemzetet, Wandycz ezt a nézetet azonban nem osztja. A 6. fejezet az ipari forradalom leírásával kezdődik a 19. sz. derekától kezdve, persze

visszanyúlva az angliai előzményekhez. Az osztrák-magyar gazdasági kapcsolat hosszú távon látványos eredményekre vezetett, viszont az 1867-es kiegyezés lehetetlenné tette a birodalom strukturális továbbfejlődését.

Az 1918 utáni rendezés a demokrácia és a nemzeti önrendelkezés győzelme volt, ami cseh és lengyel szempontból természetes. De a trianoni békéről Wandycz is elismeri, hogy a legsúlyosabb volt a korabeliek közül. A hosszan taglalt gazdasági fejlődésben Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország a sorrend. Az értelmiség itt színvonalas, de szegény. Populista harmadik út hívei mindenfelé akadtak. Masaryk korának Csehszlovákiájáról az a szerző véleménye, hogy tekintélyre alapuló diktatúra volt. 1938-ban Beneš azért hátrált meg, mert nem akart háborút. Egy francia történész szerint Lengyelország tragédiáját az okozta, hogy túl gyenge volt ahhoz, hogy valódi hatalom lehessen, de mégis túl erős ahhoz, hogy ebbe belenyugodjon. Bethlen és Piłsudski uralma kedvezőnek tűnik a német, olasz és szovjet példához viszonyítva. Az 1944-es szlovák nemzeti felkelés jellege azóta is vitatott. A szovjet korszakban az addigi fél-perifériából félgymarmat lett. A hidegháború alatti amerikai politikát Wandycz hipokritának nevezi. Az itt élők közül sokan őszintén elfogadták a kommunizmust. Wandycz II. János Pál pápa szavaival zárja a könyvet, aki a saját szabadság területére, a szükségletekre és a kötelezettségekre hivatkozik.

A 63 lábjegyzet az idézetek jelzésére szolgál. A 280-299. lapon párhuzamosan cseh, magyar, lengyel és általános kronológia található. Fontos a 300-314. oldalakon található bibliográfia, általános résszel és fejezetenkénti adatokkal. Természetesen itt zömmel angol nyelvű irodalom található. Olykor német vagy francia nyelvű is. A tárgyalt országok saját termése csak akkor, ha ezek közül valamelyik nyelvén jelent meg. Itt Ukrajna és Litvánia is szerepel. Ez mutatja azt, hogy Ukrajna a lengyel-litván uralom révén néhány évszázadra ebbe az alrégióba került, és ehhez a Baltikumot is be kellett volna vonni, bár az sohasem volt olyan egységes ország, mint a három itt tárgyalt. A könyv használatát megkönnyíti a 315-355. lapon található vegyes és részben annotált mutató. Kitűnő könyv, befejezésül csak ennyit lehet mondani.

Niederhauser Emil

Multikulturalizmusok

Une société fragmentée? Le multiculturalisme en débat
szerk. Michel Wieviorka, La Découverte/Poche, 1997

A könyv szerzői vitaindítónak szánták ezt a művet, mely a „multikulturalizmus” sokat vitatott fogalmát tárgyalja különböző megközelítésekben elsősorban a francia kontextusra vonatkoztatva.

Michel Wieviorka: Kulturális pluralizmus és demokrácia

A multikulturalizmussal foglalkozó – főleg angolszász – irodalomból ismerjük, hogyan írják le azt a jelenséget, amit szoktak kulturális partikularizmusnak, identitások előtérbe kerülésének, kulturális fragmentációnak, identitáspolitikának stb. nevezni. A 60-as, 70-es évek nagy társadalmi és politikai megpróbáltatása, a poszt-indusztriális társadalom létrejötte húzódik meg az átalakulás mögött. Az indusztriális társadalom modelljét, az elnyomott-elnyomó konfliktusát, a termeléshez való viszony meghatározó jelleget felváltotta egy új társadalmi modell, melyet a társadalmi viszonyrendszerek átrendeződése jellemez. Az identitás, és az ezzel szorosan összefüggő csoportokra tagolódás került előtérbe.

Franciaországban, hasonlóan a többi nyugati társadalomhoz, a 68-as események jelezték – és részben indították is el, legalábbis politikai értelemben – azt a folyamatot, mely a társadalom kulturális fragmentációjához vezetett. Ennek egyik kiemelkedő és Franciaország számára szimbolikus értékű jelensége volt a francia zsidóság politikai mobilizációja. A hagyományosan a felvilágosodás értékrendszerére és a francia forradalom emancipációs politikájára épülő zsidó asszimilációs stratégiával szakított a francia zsidóság, amikor kulturális identitásának, másságának adott hangot.

A kulturális fragmentáció következő állomása a 80-as évekre tehető, amikor a korábban „bevándorló munkás” megnevezést fokozatosan felváltotta az arab, muzulmán stb. csoportkategóriák használata.

A multikulturalizmus meghatározását, jellemzését mindenképpen az etnikai csoportok definiálásával kell kezdeni. Az etnikum ugyanis a multikulturális társadalom központi eleme. Háromféle megközelítést különít el

a szerző: az első a társadalom kialakulása előtt már létező etnikum, melyet általában őslakoságnak nevezünk. A második az „új bevándorló”, aki csoportot alkotván kulturális, vallási stb. szokásait reprodukálja. A harmadik pedig a kulturális identitáshoz való visszatéréssel jellemezhető, melyet a diszkrimináció, a megkülönböztetés hosszú élménye motivál. Az etnikai csoportok tapasztalata tehát sokféle, és ennek nyomán érdekeik is eltérőek, sok esetben egymással ellentétesek. Ebből következik, hogy a multikulturalizmust nem határozhatjuk meg egyszerűen mint etnikai csoportok egymásmellettségét, ugyanis a csoportok különbözősége egy bonyolult csoportközi viszonyrendszert alakít ki.

Az angol, amerikai és francia politikai hagyomány a nyilvános és a magánszféra elhatárolásának univerzalista alapvetésére épül. A nyilvános szférában a racionalitás, a jogok uralkodnak és az egyén ezek tiszteletben tartásával válik a közszféra szereplőjévé, résztvevőjévé. A magánszféra az identitások, az irracionalitás terepe, itt gyakorolhatja az egyén vallását, kulturális szokásait, hagyományait stb. Ez a merev felosztás a 70-es évek társadalmi mozgalmainak (feminizmus, homoszexuális mozgalmak stb.) hatására erősen megkérdőjeleződött.

Az amerikai, illetve a belga és holland modell hagyománya részben eltér, hiszen itt a nyilvános és magánszféra között van átjárás. Amerikában az ún. etnikai lobbizás, Belgiumban és Hollandiában pedig az „oszlopos rendszer” (különböző vallási, kulturális stb. csoportok politikai autonómiáját jelenti) teszi lehetővé a kulturális másság politikai artikulálását.

Franciaország ellenáll, legalábbis a politikai diskurzusok szintjén, és továbbra is a „republikánus integrációs modell” győzelmét és fenntarthatóságát hirdeti. Történik mindez annak ellenére, hogy a politikai diskurzusok alatti szinteken, pl. a társadalompolitikában már a 80-as évek óta születnek olyan, az egész francia társadalomra kiható intézkedések, melyek a másság valamilyen formában való elismerését hordozzák magukban. Ezek elsősorban a hátrányos helyzet leküzdésére törekvő intézkedés csomagok, melyek megfogalmazása során elengedhetetlen, hogy az állam kijelölje, megnevezze a támogatandó csoportot, és ez sok esetben a „kulturális másságot” képviselő bevándorlókat jelenti.

A szerző meglátása szerint a francia társadalomtudomány számára van mit meríteni az angolszász eredményekből. Az egyik ilyen felismerés a társadalom strukturáltságának átrendeződéséből adódik. Amerikai és angol

szerzők felismerték, hogy a társadalmi, politikai és kulturális szférák nem válnak el egymástól olyan élesen mint korábban, tehát az elemzések során ezeket együtt kell figyelembe venni. Ilyen módon egyszerre kell foglalkozni pl. az etnikum, a rasszizmus, a „gender” és az osztály fogalmaival. Erre jó példa az „underclass” fogalma, ahol bár társadalmi státusról beszélünk, az etnikai elemet nem hagyhatjuk figyelmen kívül, ugyanis a hátrányos helyzet és az etnikum szorosan korrelálnak egymással.

Wievorka tanulmányának és az egész kötetnek egy világosan megfogalmazott politikai üzenete van: a francia baloldalnak fel kell vállalnia a másság politikai elismerését. Ez azért elkerülhetetlen, mivel a republikánus intézmények sokszor, a demokrácia alapelveivel ellentétben, elnyomó intézményekké válnak azáltal, hogy nem ismerik el, hogy a kulturális különbségek számtalan esetben együtt járnak az egyenlőtlenség és diszkrimináció jelenlétével is.

Danilo Martuccelli:

A multikulturalizmus politikájának ellentmondásai

A szerző cikkében a Wievorka által felvetett elméleti, politikai, filozófiai kérdéseket járja körül alaposabban. A demokrácia a szabadság és az egyenlőség alapelveire épül és a multikulturalizmus rendszere ezt kérdőjelezi meg, legalábbis ezek hagyományos megközelítési módjait. A szerző négyféle, a mai demokráciák legnagyobb politikai kihívását jelentő alapkonfliktust határoz meg.

Az első ilyen konfliktus az „egyenlőség” és az „igazságosság” között húzódik. Az egyenlőség elve, mely egy absztrakt individuumot lát a nyilvános szférában minden természetes különbségtől mentes állapotban, kiegészül az igazságosság elvével. Az igazságosság elismeri a különbségeket és alapjául szolgál a megkülönböztetett bánásmódnak, ami a klasszikus egyenlőség-felfogás szerint természetesen megengedhetetlen.

Franciaországban az igazságosság elvének gyakorlati politikai megvalósulására kevés, és nem teljesen meggyőző példát találunk. A szerző a ZEP-et említi („Zone d’éducation prioritaire”), azt a társadalompolitikai törekvést, mely az iskolai lemaradások leküzdését célozza meg, figyelembe véve a területi eltérésekből adódó szociális hátrányokat. Az intézkedés megmarad azon a szinten, hogy bár felismeri az egyenlőtlenségeket, de azokat nem

tudja megfelelőképpen kezelni, hiszen a különbségek okát – kulturális más-ságból adódó hátrányok – nem mondja ki.

A következő konfliktus az „egyenlőség” és a „különbség” között található. Ez a feminista mozgalom kétféle, egymásnak ellentmondó követelésében ragadható meg. Az egyik a nőknek egyenlőséget követel az egyéni jogok szintjén és a hagyományos alapelveket a politikai berendezkedésre vonatkozólag nem kérdőjelezi meg, míg a másik a „különbség” teljes elismerését kívánja és ennek a megvalósítását csak úgy látja biztosítottnak, ha eltűnik a határ a magán és a nyilvános szféra között. Ez a megközelítés egyértelműen szakít a hagyományos politikai filozófiai alapvetéssel, mely az egyenlőség megvalósítását és fenntartását a magán és a közszféra szigorú szétválasztásában látja.

A harmadik konfliktus a „szabadság” és a „különbség” ellentmondásából ered. Az 1989-es „fejkendő eset” mutatja ezt a feszültséget. Az eset körül fellángolt politikai vitában ugyanis kétféle individualizmus felfogás ragadható meg. Az egyik szerint az individuum minden intézmény szemében (mint az iskola is) egy „különbségektől mentes” állampolgár. Ez a szabadság alapfeltétele. Tehát a szekuláris iskolában nem jelenhetnek meg a bármiféle másásra utaló jelek, mint – ebben az esetben – az iszlám vallású diáklányok fejkendője. A másik felfogás az individuumot nem választja el kulturális sajátosságaitól, tehát azoknak teret enged a politikai (nyilvános) szférában való megnyilvánulásra is.

A negyedik a „szabadság” és az „igazságosság” konfliktusa. A „szabadság” ugyanis az állami (vagy bármely hatalmi) beavatkozástól való védettségre utal, míg az „igazságosság” fogalma azt jelenti, hogy az állam az individuum kulturális és szociális különbségeiből fakadó egyenlőtlenségek csökkentésére törekszik. Látszólag a két elv együttes alkalmazása összeegyeztethetetlennek tűnik.

A multikulturalizmus mint politikai ideál tehát nehezen egyeztethető össze a klasszikus liberális demokrácia alapfogalmaival és az azokon kiépült politikai berendezkedéssel, politikai intézményrendszerekkel. Franciaország bármennyire is elzárkózik a multikulturalizmustól a politikai diskurzusok és a társadalompolitika szintjén, kénytelen szembenézni az egyes csoportok növekvő identitás igényével és követeléseivel, még akkor is, ha fennáll annak a veszélye, hogy egy állam minél inkább az igazságosság elvét alkalmazza, annál jobban erősödnek a csoportok politikai követelései.

Francois Dubet: A világiak szerepe az iskola „mutációjában”

A francia nemzeti egység és társadalmi kohézió tartópilléréként elsősorban a republikánus iskolát emlegetik. A franciák számára mindazon érték, amit politikai rendszerük a forradalom óta létrehozott, az iskolán, az iskola-rendszeren alapul, legalábbis a nemzeti mítosz szerint. Dubet ezzel a mítosszal szemben a „történelmet” mutatja fel, értve ezalatt azokat a tényeket, melyek valójában jellemezték a francia iskolát. A republikánus iskola ugyanis az univerzalizmus eszméjét a francia kultúrán (pl. francia nyelv), tehát egy partikuláris rendszeren keresztül közvetítette. Továbbá az a tény, hogy a republikánus világi iskola mellett nagy számban működtek egyrészt felekezeti, másrészt elit iskolák, azt eredményezte, hogy az iskola egyáltalán nem a társadalmi egyenlőséget és mobilitást segítette elő, hanem elsősorban a nemzetépítés eszközeként működött. A fő célkitűzés a francia nyelv általánossá tétele és bizonyos politikai normák elterjesztése volt. Dubet tovább rombolja a mítoszt, mikor azt bizonyítja, hogy a bevándorlók asszimilációja egyáltalán nem az iskolákban történt, hanem a munkahelyeken. A legdöntőbb adat azonban mégis az, hogy a legújabb korig a lakosság-nak csak egy töredéke járt iskolába.

Az iskolarendszer gyökeres átalakulását a közép és felsőoktatás eltömegesedése hozta. A 60-as években a többszörösére növekedett a gimnázium-ba kerülők száma. A 70-es évekre megerősödött a kompetencián és a teljesítményen alapuló iskolai megítélés. A korábbi rendszerben az iskola lényegében újratermelte a társadalmi egyenlőtlenségeket, ugyanis a bejutás születés, társadalmi hovatartozás alapján dőlt el. Ezzel szemben az új rendszer a szerző szerint nem újra termeli, hanem egyszerűen (ki)termeli a társadalmi különbségeket, ugyanis a teljesítményen alapuló kategorizáció a tanulókat egész életükre meghatározza. A rendszer visszássága éppen az, hogy a teljesítmény a legtöbb esetben a társadalmi hovatartozás függvénye.

Farhad Khosrokhavar: Az absztrakt univerzalizmus.

Az iszlám politikája és konstrukciója mint a másság formája

Franciaországban az egész republikanizmussal kapcsolatban felmerülő politikai, társadalomtudományi diskurzusokat a már említett 1989-es elhíresült „fejkendő eset” indította el. Ezzel az esettel kapcsolatban Francia-

ország élesen szembesült az iszlám problematikájával. A fejkendő alól a félelmetes fundamentalizmusáról ismert iszlám réme látszott felbukkan- ni. Rögtön megjelent a külvárosok képe is, ahol a fiatalok alkalmi bandákba verődve próbálják levezetni a nem létező identitásuk miatti űrt és deviáns viselkedéssel a társadalmi kirekesztettségéből fakadó frusztrációt. A francia közvélemény az iszlám kapcsán ezekre a „neo-közösségekre” gondol, melyeknek tagjai az univerzalizmust kizárólag a fogyasztói kultúrán keresztül élhetik meg, ugyanis szabad bejárásuk csak ebbe a világba van.

A Franciaországban zajló „iszlamizáció” azonban egy szociológiailag igen összetett jelenség és nem redukálható a külvárosok bandáira. Gyakran „reiszlamizációnak” nevezik az iszlámot mint kultúrát felvállaló magatartás kialakulását, ezzel utalva arra, hogy itt egy olyan jelenségről van szó melynek során az egyén vagy a csoport visszatér valamihez, újra felfedez valami rég letűntnek vélt kulturális jelenséget, identitás elemet. Ez azonban így nem egészen pontos, hiszen itt egy minőségileg új iszlámról van szó, melyet a különféle társadalmi helyzetben és integráltsági fokon lévő emberek identitás stratégiája hoz létre. A szerző négy jól elkülöníthető iszlám csoportot tárgyal. Az első maga az elsőgenerációs bevándorló csoport, mely magával hozta vallási szokásait, ezeket változatlan formában gyakorolja és jellemzően apolitikus magatartású. A második csoportba azokat az iszlám vallású személyeket sorolja, akik megpróbálnak alkalmazkodni a republikanizmus játékszabályaihoz: vallásukat bár identitásuk részének tekintik, azt kizárólag a magánszférában gyakorolják, annak nyilvános vagy politikai manifesztációjára nem is gondolnak. A harmadik és negyedik csoport az, ahol az „iszlamizáció”-ról valójában beszélhetünk. Az első a külvárosok másod-, harmad-generációs, iszlám vallási háttérből származó fiataljai. Ők éppen a fent leírt frusztrációs helyzet elől menekülnek az iszlámhoz, mely számukra kevésbé a vallás mint inkább egy kulturális (vagy akár szubkulturális) csoportot fog jelenteni. Ehhez tartozva esélyük van arra, hogy a külvárosból egy „elképzelt lokalitásba” kerüljenek. A következő csoportot a „sikeresekek” alkotják, azok, akik a társadalmi integrációban jeleskednek. Felismer- ték azonban, hogy ennek nagyon súlyos egyéni ára van, melyet nem kíván- nak megfizetni. Ők azok a tudatos muszlimok, akik többek között fejken- dővel jelennek meg az iskolában, ezzel jelezvén, hogy az iskolarendszerben részt kívánnak venni, tehát integrálódnak, azonban kulturális különbözősége- tüket tudatosan felvállalják és az asszimilációt elutasítják.

A szerző tanulságként említi, hogy szükség van egy új republikánus kompromisszumra, mely egy újfajta nyilvános szférát tenne lehetővé.

Francoise Gaspard: A köztársaság és a nők

Franciaországban a „gender studies” nagyon gyenge, lényegében alig elismert tudományterület. (Ezt jelzi az is, hogy az angol megnevezést használja a szerző.) Mégpedig, mondja sommásan Gaspard, azért, mert a francia akadémia, ugyan úgy, mint az egész társadalmat, az univerzális republikanizmus uralja. Az univerzalizmus, mint azt tudjuk már az eddig ismertett tanulmányokból is, a legkevésbé sem egyetemes. Elsősorban azért mert a testvériség („fraternité”) igazából férfiakra utal, másodsorban azért mert a szabadságot és egyenlőséget lehetővé tevő nyilvános és magánszféra szétválasztása is egy durva férfi-női megkülönböztetés alapját képezi, hiszen a nyilvános a férfi, a magán pedig a női világot jelenti. Ez a megállapítás anynyiban helytálló, hogy a filozófiai kategóriák megszületését és azok politika- és társadalom-formáló, illetve ideológiai tényezővé válását bizonyos fokig köthetjük konkrét történelmi folyamatokhoz. Ebben az esetben Gaspard az „Ancien Régime” nem túl jóhiszemű, de nagy hatalommal bíró női figuráiban talál magyarázatra, akiket a felvilágosodás (férfi) filozófusai automatikusan kötöttek a megvetendő rendszerhez. Az új rend megalkotásakor tehát repült az Ancien Régime mindenestül, többek között a nyilvános szférában nem túl pozitív szerepet betöltő nőekkel együtt.

Ebből kifolyólag a nők társadalmi helyzete nagyon sokáig nem volt valami fényes. Példának okáért a felvilágosult Franciaország csak 1944-ben adta meg a nőknek a szavazati jogot, és 1965-ig kellett várniuk arra, hogy a férjük beleegyezése nélkül vállalhassanak munkát.

A nyelv tudjuk, hogy hordoz diszkriminatív elemeket. A nyelvek azonban eltérő módon képeznek le eltérő társadalmi valóságokat. A francia nyelv erősebben tesz különbséget a férfi és a női princípium között mint mondjuk az angol.

A 68-as francia feminista mozgalom nem volt igazán erős, meglehetősen elzárkózott a politikai megnyilvánulástól. A 90-es évek nőmozgalmai radikális formát öltöttek, kiléptek a politika színterére. Figyelmük elsősorban a politikai egyenlőségre irányul és a republikanizmust, annak intézményrendszerét is erősen kritizálják.

Yvon Le Bot: Közösségek harcának ideje

A cím provokatív, a szerző egy világállapotot jellemez, méghozzá egy nagyon (há)borúsat. A hidegháborúnak vége, az eddig „mélyhűtött” érzelmek a felszínre törtek, és az egész világ etnikai, vallási, kulturális stb. csoportok összháborújának állapotába került. Libanontól Jugoszlávián át egészen a nyugati társadalmakig, ahol belső harcok zajlanak. Ezeket a mozgalmakat az köti össze, hogy mind egy felismert, újra felfedezett identitás védelmében száll harcba.

Ez a megrendítő kép talán túlzott félelmekről tanúskodik, azonban azt mindenképpen jelzi, hogy a Nyugat saját társadalmi békéjét érzi fenyegetve, és az egyes közösségek identitás harcaiban a terrorizmus rémét látja. A szerző felteszi a kérdést: visszatérünk-e a modernitás előtti állapotba, és ezzel egyidejűleg el kell-e könyvelnünk a modernitás bukását? A válasz több-kevésbé megnyugtató. Az etnicitás maga egy modern képződmény („bricolage”), melyet újra és újra körülírnak, meghatároznak és eltérő tartalmakkal töltenek fel, mindig az adott körülményeknek megfelelően. Az identitásért folyó harc lényegében egy elveszett állapot iránti nosztalgiából táplálkozik, ez pedig azt jelzi, hogy a közösségeken már végigvonult a modernizáció, egészen pontosan a modernizációnak köszönhetően bomlottak fel és veszítették el hagyományos jelentésüket. Tehát az, amit ma tapasztalunk az a közösségek visszaállítása, ami azonban már a globalizált modernitás talaján tud csak megtörténni.

A globalizált identitás-keresés részesei és sokszor kirobbantói az államok. Jobban mondva a „pseUDO-államok” vagy „ellen-államok”, amelyek saját védtelen állampolgárai ellen fordulnak és azokat a legkegyetlenebb eszközökkel eliminálják a homogenitás megteremtése érdekében. Ez jellemzően a poszt-koloniális és poszt-kommunista államok sajátja.

A szerző utal a huntingtoni elméletre. Huntington könyvében megpróbál magyarázattal szolgálni a mai világállapotra, mely egyrészt a globalizáció, másrészt a fragmentáció jelenségeivel írható le. Feltevése, mely a kultúrák, civilizációk közötti harcra vonatkozik, nagyon hasonlít arra a radikális nézetre, ami a multikulturalizmust szokta szalonképtelenné tenni, ugyanis a kultúrák (csoportok) közötti kommunikáció lehetetlenségéről beszél. Ez a nézet, mely veszélyesen leegyszerűsítő már csak azért sem állja meg a helyét, mert a „Nyugat” maga is rettentő heterogén. Általában min-

den kultúra, bármennyire is hangoztatja homogenitását vagy harcol érte, mégis heterogén marad. A kultúrák között lehet és kell is, hogy legyen átjárás, párbeszéd – állapítja meg Le Bot.

Sylvaine Trinh: „Ázsianizmus”

Az ázsiai kontinens regionális erejének növekedése együtt jár egy ázsiai identitás kialakulásával, jobban mondva kialakításával is, ugyanis egy olyan mozgalomról beszélhetünk, melynek célja egy közös „ázsianizmus” megteremtése. Mint a legtöbb identitás vagy nacionalista mozgalom, itt sem beszélhetünk egységes akaratról, hanem sokféle elképzelés és érdek ütközik a folyamat során. Az ázsianizmus egy összetett, bonyolult, állandó mozgásban lévő folyamatrendszer és ezért jellemzése is meglehetősen nehéz. A legfőbb probléma mindenképpen az, hogy Ázsia az egyik legheterogénabb kontinens kulturális, vallás és etnikai szempontból is. Nagyon sok életerős hagyomány teszi sokszínűvé. Ázsiában van mégis valami, ami arra ösztönöz sok szereplőt, hogy törekedjen egy szupra-nacionális identitás létrehozására. Ez pedig a hagyományokhoz és a modernitáshoz való viszony ázsiai sajátossága. Ázsia országainak szédületes gazdasági teljesítménye olyan változásokat hozott, amelyek a hagyományos kereteket elvileg szét kellett volna hogy fessítsék. Ez mégsem történt meg teljes mértékben: Japán, Korea, Szingapúr stb. tradicionális társadalmak maradtak.

A mozgalom megszületésének elsődleges oka Ázsiai gazdasági (főként Japán) és politikai (Kína) nagyhatalmi helyzetének felismerése. Ennek következtében megfogalmazódott a nyugati modellektől való elszakadás igénye és Ázsia autonómiájának manifesztaálása. Ázsia saját modernizációját próbálja megfogalmazni, azt a modernitást, melynek legmarkánsabb jellemzője, hogy a nyugati társadalomfejlődéssel ellentétben itt a kapitalista termelés hatására az individualizáció nem zajlott le úgy és olyan mértékben mint Nyugaton. A mozgalomnak mindenképpen van egy nacionalista jellege, mely valami ellenében – itt a nyugat ellenében – határozza meg önmagát. Ha ezt a megközelítést vesszük, akkor igaz, hogy egy, az univerzalizmus, univerzális értékek ellenében kialakuló partikuláris identitással van dolgunk. Azonban a mozgalom fent jelzett összetettségéből adódóan ez a megállapítás nem lehet teljesen helyénvaló. Léteznek ugyanis olyan, az egész kontinenst átfogó al-mozgalmak, melyek ugyancsak az ázsiai specifikumot

próbálják megragadni, azonban mindezt nem az univerzalizmus tagadásával teszik. Ezek főként az NGO mozgalmak, emberjogi mozgalmak.

Simonetta Tabboni:

A multikulturalizmus és az idegen ambivalenciája

A multikulturalizmus utópistái egy olyan mitikus társadalomról beszélnek, ahol a különböző identitások, csoportok egymást kölcsönösen elismerik, tolerálják és a kulturális gazdagodás nevében még tapasztalatokat is cserélnek. Azonban elég csak a legegyszerűbb antropológiai vagy szociológiai kutatást elvégezni vagy egyszerűen mindennapi élményeinkre támaszkodni, hogy belássuk, ez nincs egészen így. A csoportok identitásuk, integritásuk megőrzése érdekében kirekesztők, és sokszor ennek szélsőséges formája, az idegengyűlölet is jellemzi őket. A multikulturalizmus alapdilemmája tehát tartja magát, miszerint feloldhatatlannak tűnik az ellentét az univerzális emberi jogok tiszteletben tartása és a különbség elismerése között. Létezhet egyéni megoldás – ez leginkább a zsidóságot jellemzi, de vannak más ilyen csoportok is – mely úgy jellemezhető, hogy az egyén az univerzális értékek, a ráció felé fordul a nyilvános szférában, és partikuláris kötődései csak a magánszférában bírnak jelentőséggel.

Milyen megoldás létezhet a közösség (ország, nemzet) szintjén? A megoldás valószínűleg a demokratikus politikai intézményrendszerben keresendő, ahol a nyilvános szféra a csoport konfliktusok színtere, a feszültségek gyűjtőhelye. Ez pedig akkor tartható fenn, és akkor működhet mint valóban a megoldások keresésének tere, ha a csoportok közötti viszonyt az *ambivalencia* működteti. Az ambivalenciát Tabboni meghatározó társadalom-magyarázó fogalomnak tartja, ami az „idegen” szociológiai szakirodalmában született meg. Jelentése röviden annyi, hogy az idegen, illetve a csoport a saját és a másik helyzetéhez „ambivalensen” viszonyul. Tehát egyrészt irigyli a másik helyzetét (a csoport tagja azért irigyli az idegent, mert az szabad, nincs alárendelve társadalmi kötöttségeknek, az idegen pedig azért irigyli a csoport tagjait mert azok privilégiumokkal rendelkeznek, amivel ő nem), másrésztől megveti azt (a csoport tagja megveti a kívülről jöttet „barbársága” miatt, míg az idegen a csoport tagjait lenézi mert neveltségnek találja, hogy azok hogyan próbálnak „megbecsültek” lenni). Ez egy

olyan tudati állapot, melyben ragaszkodunk azokhoz a formákhoz amiben élünk, de egyben másra is vágyunk, szeretnénk azoktól megszabadulni. Visszatérve ahhoz a kérdéshez, hogy mindez hogyan járulhat hozzá a folytonos csoportközi párbeszédhez a demokrácia nyújtotta nyilvános szférában, azt mondhatjuk, hogy éppen a csoport önmagához való ambivalens viszonya, ez az állandó feszültségi állapot fog arra serkenteni, hogy a többi szereplővel együtt, a közös cél (mondjuk a társadalmi béke) fenntartásán fáradozzunk. Ez az állandó változás (ambivalens állapot) szükséges ahhoz is, hogy ne születhessen EGY optimális megoldás egy adott társadalomban, hanem mindig újra és újra tárgyalják az éppen időszerű, az adott pillanatban legoptimálisabbnak tűnő lehetőségeket. Mindez a demokrácia alapja Tabboni szerint.

Didier Lapeyronnie: A kétféle bevándorló

Az eddigi írásokból kiderült, hogy a nyugati társadalmakban létrejött etnikai/bevándorló csoportok egyáltalán nem homogének. Tapasztalataikat nagy részben befolyásolja, hogy mikor érkeztek, hányadik generációs bevándorlók stb.

Az első fajta bevándorló az, aki azzal, hogy elhagyja születési helyét egy új élet reményében és egy új országot választ, egyben a modernitást választja. Ennek a típusnak a legfőbb tapasztalata hasonlítható a gyerek szocializációjához. Megtanulja a szabályokat és főként azt, hogy mit jelent individuumnak lenni. Hagyományaihoz élő viszony fűzi. A csoport egyrészt védelmet nyújt számára a modernitás kihívásaival szemben, de segítheti az integrálódást is, hiszen van mihez visszanyúlnia, van mire támaszkodnia.

A második fajta bevándorló már individualizálódott, integrálódott. Élettapasztalatát azonban végigkíséri a stigmatizáció, tehát annak tudata, hogy ő mégsem olyan mint az őt körülvevők. Ekkor figyelhetjük meg a hagyományokhoz való visszatérést, az etnicitás megkonstruálásának folyamatát.

Lapeyronnie szerint ez a kétféle tapasztalás párhuzamosan van jelen a nyugati társadalmakban. Ennek folytán, legalábbis szociológiai értelemben, a szerző szerint nem is beszélhetünk multikulturális társadalomról, hiszen a csoportokon belül eltérő élettapasztalatokkal, kötődésekkel, egyéni életstratégiákkal találkozunk.

Michel Wieviorka: A zsidó mint az idegen figurája?

A szerző Franciaország és a francia zsidóság kapcsolatában egy sikertörténetet lát. A zsidóság sorsának alakulása a francia republikanizmust erősítette a forradalomtól kezdve. A zsidóság számára felajánlott asszimilációs lehetőség elfogadhatóan zajlott, jelezvén az integrációs modell működőképességét.

Az 1960-as évek fordulatot hoztak a francia zsidóság sorsában, mint minden más, magát etnikailag, nyelvileg, vallásilag megkülönböztető csoport számára is. Egyrésztől beáramlottak az észak-afrikai zsidók, ezzel heterogénné téve a zsidóságot. Ennek, illetve a megjelent identitás-mozgalmak hatására a zsidóság önszerveződésbe kezdett, és addig elképzeltetlen módon identitását felvállalta. Ez az identitás magában foglalt egy vallási reneszánszot, illetve egy politikai elkötelezettséget, egyrészt Izrael irányába, másrészt Franciaországon belül. Franciaország vonatkozásában ez az identitás vállalásának politikaiáivá tételét jelentette. A 90-es évekre a francia zsidóság nagy átalakulása véget ért, bizonyos szinten ki is merült. A történet azonban azért rettentő fontos és tanulságos Franciaország számára és a francia republikanizmusra vonatkozólag, mert a zsidó diaszpórának sikerült egy olyan identitásmintát teremtenie, mely egyrésztől befogadja a republikanizmus alapelveit, az univerzalizmust, másrésztől pedig képes saját partikularitását is megőrizni. Wieviorka szerint ez egy olyan tapasztalat, mely megmutatja, hogy a francia köztársasági eszme igenis elvisel csoportidentitásokat saját keretein belül.

Alain Touraine: Igaz és hamis problémák

Touraine összefoglalójában a „multikulturális állapotot” elemzi, és lényegében védőbeszédet mond a kulturális pluralizmus mellett. A mai identitásmozgalmak a korábban kizsákmányoltak, marginalizáltak, elnyomottak bosszújának tekinthetők. Az univerzalizmus, aminek a nevében a kizsákmányolás, elnyomás történt, egy elit csoport érdekeit szolgálta. Ennek ellenében jelentek meg az ellen-kultúrák, melyeket sokszor az autoriter kormányzás jellemez. Ebből azonban nem szabad azt a következtetést levonni, hogy ez törvényszerű és minden esetben minden csoport ezt produkálja. A munkásmozgalomhoz hasonlíthatóak az identitásmozgalmak

lehetséges kifutásai. Ugyanis ebből a harcból születettek meg mind a kommunista rendszerek totalitárius diktatúrái, mind a jóléti állam. Tehát az etnikai, kulturális mozgalmak destruktív megnyilvánulásai mellett megteremtetik a kulturális pluralizmus jól működő modelljét is.

A multikulturalizmus jó, szükség van rá, hiszen ez egyben reakció is a fogyasztói társadalom ellen, az ellen a modernizáció ellen, melyet mára a technikai és pénzügyi eszközök határoznak meg. Az európai gondolkodásnak nem kellene rögtön és élesen visszautasítania az amerikai „politically correct”-et csak azért, mert abban a szélsőséges kulturális relativizmust látja. Általános jelenség a nyugati társadalmakban, hogy a hagyományos elitiek hegemoniáját látják veszélyeztetve a csoportmozgalmak által és ennek következtében erősödtek fel az absztrakt univerzalizmust hangsúlyozó diskurzusok, melyek egyre kevésbé képesek a társadalmi valóságot figyelembe venni. Európának azért is eszmélnie kéne, mert tradicionális pozícióit már rég elvesztette, és egy olyan tömegkultúra árasztja el, amely kintről – főleg az USA-ból, de más transznacionális vállalatok jelenléte által is – áramlik be.

Touraine tehát a „hamis multikulturalizmus” elutasítása és az „igazi” elfogadására, illetve felismerése buzdít, ezt jelöli meg a demokratikus fejlődés elsőszámú feladatáént.

Az itt ismertetett szerteágazó témájú és megközelítésű tanulmányok egyrésztől átfogó képet adnak számunkra a multikulturalizmus körül kialakult elméleti vitákról és problematikus kérdésekről, ugyanakkor kitűnően szemléltetik, hogy egy idegenben megfogant (angolszász, ezen belül is főleg észak-amerikai) politikai-filozofiai alapelv, illetve az ehhez kapcsolódó társadalmi gyakorlatokat miként lehet és kell újraértelmezni, átfogalmazni, hogy azok adaptálhatóak legyenek a saját viszonyainkra. A kötetnek a fő érdeme, hogy a politikailag terhelt és világnézeti alapon támadott „multikulturalizmus” fogalmát nem ideológiai síkon kezeli (jelen esetben védi), hanem az empirikus tapasztalatból merítve, a társadalom valós tényeit figyelembe véve dolgozza ki a megfelelő eszközöket a fogalom megközelítésére, értelmezésére.

Vidra Zsuzsanna

Kisebbségvédelem kontra konfliktusmegelőzés? A Népszövetség kisebbségpolitikája a húszas években

Martin Scheuermann: Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren. Marburg: Verlag Herder Institut 2000 (Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung. 6.), XIV u. 518 S., Karte

2000-ben jelent meg könyv alakban Martin Scheuermann 1999-ben, a marburgi egyetemen megvédett doktori disszertációja. Habár a Népszövetség kisebbségvédelmi politikájával és magával a panaszeljárással kiterjedt szakirodalom foglalkozik, mégis ez a könyv az első olyan munka, amely kimondottan a genfi forrásokra támaszkodik, s így rendkívül fontos újdonságokkal járul hozzá a téma alaposabb megismeréséhez. Scheuermann kutatásai során szenzációsnak is nyugodtan nevezhető dokumentumokat fedezett fel, hisz például ő volt az első, aki a hármas bizottságok üléseinek részletes jegyzőkönyveit megtalálta.

Évtizedek óta fel-fellángol a vita, hogy vajon a Népszövetség őszintén törekedett-e arra, hogy a kisebbségvédelmi rendszer és a panaszeljárás kialakításával valóban egy hatékony panaszlehetőséget adjon a kisebbségek kezébe, lehetővé téve ezzel saját érdekeik hatékony képviselését. Nos, a jegyzőkönyvek meghatározó jelentőségű információkat szolgáltathatnak a vitában elhangzó érveknek.

Scheuermann kutatásai szerint nem vitatható, hogy legalábbis a genfi intézmények szigorúan törekedtek az Európa új és újjáalakult államaiban élő elnyomott kisebbségek védelmére. E törekvések sikere mindenesetre már több mint kétségesnek tekinthető, s ezt a benyomást a könyv végén található, Scheuermann által összeállított és részletesen dokumentált panaszlista is megerősíti.

Bevezetésképpen a szerző az „első főrészben” néhány olyan alapfogalmat tisztáz, mint a „nemzet” és a „nemzeti kisebbség”, s röviden ismerteti a témával foglalkozó szakirodalmat. Emellett betekintést nyújt a Népszö-

vetség Genfi Archívumában található releváns forrásokba is. (3-17. o.) Az „erős” és „gyenge” kisebbségek fogalma körül a kortárs szakirodalomban kialakult komoly vita részletes ismertetésétől eltekint, bár ezeket a fogalmakat könyvében kommentár nélkül – még ha zárójelben is – maga is használja.

A kelet-közép-európai és délkelet-európai nemzeti kisebbségek helyzetének hasonlóképpen rövid ismertetése után (18-21. o.) rátér vizsgálatának tulajdonképpeni tárgyára: az addig egyedülálló, nemzetközileg garantált keretszerződéseken alapuló (kisebbségvédelmi szerződések; 22-30. o.) nemzetek fölötti kisebbségvédelmi rendszer, valamint a Népszövetség előtti tulajdonképpeni eljárás ismertetésére (30-41. o.), melyet a kisebbségvédelmi eljárás leegyszerűsített sémájának felvázolásával zár (48. o.). Emellett a szerző ismerteti azokat a legfontosabb területeket, melyekkel kapcsolatban a legtöbb panasz érkezett a Népszövetséghez: az állampolgársági jog és az optálás kérdését, a szociális és kulturális problémákat – mint például a nyugdíj- és iskolakérdést – valamint legfontosabb gazdasági jellegű panaszként a kelet-közép-európai államok agrárreformjait (41-47. o.). Kitér a kelet-közép- és délkelet-európai zsidó lakosság különleges helyzetére is, mely sokszor numerus clausus-ok (olykor csak tervezett) bevezetéséhez vezetett, melyek a zsidóságnak a közéletből, az oktatási intézményekből és bizonyos foglalkozások területéről való gyakorlati, antiszemita megfontolások által motivált kizorítását célozták (46. o.).

A könyv középpontjában (nemcsak mennyiségét tekintve: 51-370. o.) a kisebbségvédelemre kötelezett államokból, Lettországból, Észtországból, Litvániából, Lengyelországból, Cseh-szlovákiából, Ausztriából, Magyarországról, Romániából, Albániából, Bulgáriából, Görögországból és Törökországból érkezett panaszok feldolgozása áll. Scheuermann a petíciókat a benyújtó nemzetiségek szerint tovább bontja, így például Lengyelország esetében német, ukrán, fehérorosz, zsidó és litván kisebbségi panaszokra. Ezen a felosztáson belül helyenként még a panaszok tárgya szerint is alcsoportokat hoz létre. A könyv bevezetőjében megfogalmazott célkitűzéshez híven mindenkor ebben az összefüggésben elemzi az országfejezetek végén az egyes államok Népszövetséghez, illetve annak kisebbségi kérdésekkel foglalkozó titkárságához fűződő viszonyát. Mindössze az okoz az olvasónak egy kis hiányérzetet, hogy a szerző nem tér ki az egyes kisebbségi csoportoknak a panaszok benyújtása terén kialakult együttműködésére és nem vizsgálja azt sem, hogy ez az együttműködés milyen jellegű kérdésekkel

kapcsolatban valósult meg. A panaszokat minden esetben például tisztán német vagy ukrán ügyként tárgyalja – Scheuermann ebben a kérdésben a népszövetségi kisebbségvédelem „hivatalos” vonalát követi – és nem vonja be vizsgálatába az egyes csoportok közt kimutatható szoros együttműködést a tárgyalta petíció benyújtása és támogatása terén.

A kisebbségvédelmi eljárás keretében Lengyelországgal szemben követett népszövetségi politika fő jellemzőjét Scheuermann a „károk korlátozására irányuló törekvésben” látja (147. o.), csakúgy mint a többi ország túlnyomó többsége esetén. A kisebbségvédelmi szerződések célja – a béke megőrzése – szinte sablonszerűen tükröződik a kialakított panasz eljárásban is. A béke megőrzésére irányuló törekvés az államok és a nemzetiségek egymással szembenálló érdekei közti közvetítésben nyilvánult meg, és sok esetben nem vezethetett az elnyomott, vagy magukat elnyomottnak érző kisebbségek alkalmasint legitim jogainak sematikus érvényesüléséhez.

A nemzetiségi csoportok a két világháború között mindvégig eredménytelenül küzdöttek azért, hogy Genfben a panasz eljárásban jogi személyként ismerjék el őket. Ez a törekvés már csak azért is kudarcra volt ítélve, mert a bepanaszolt államok állásfoglalását automatikusan szakmailag helyesnek fogadták el azért, hogy a panaszban szóvá tett állapotot a titkárság és az állam között folytatott, konszenzust kereső pragmatikus tárgyalás eredményeként szüntessék meg. Ugyancsak a nem teljesen egyértelmű jogi konstrukciónak volt köszönhető például az a gyakorlat is, hogy a panaszok egy jelentős része emigráns csoportoktól, vagy a nemzeti kisebbségek külföldi székhelyű szervezeteitől vagy ott élő képviselőitől került benyújtásra (396. o.). Scheuermann ezt a lehetőséget helyesnek tartja, mivel egyes esetekben ez volt az egyedüli lehetőség egy petíció benyújtására. Mindez a kisebbségek genfi grémiumok előtti legitim képviseletének kérdését vetette fel.

A harmadik itt megjegyzendő aspektus is összekapcsolja a Scheuermann által tárgyalta témát a kisebbségek által többek között az Európai Nemzetiségi Kongresszus, a Népszövetségi Ligák Uniója és a Nemzetközi Jogi Társaság keretei között saját jogaik érdekében kifejtett nemzetközi tevékenységgel: az az adott időszakban általánosan elterjedt nézet, hogy a népszövetségi kisebbségvédelem kimondottan európai ügy, és az is kell maradjon. Ebből a meggyőződésből kiindulva már az is hibának számított, hogy Törökországot is bekapcsolták ebbe a rendszerbe (398. o.). A béke megőrzésének fent említett tézise végül is az öreg kontinens békéjére vonatkozott.

Scheuermann szerint azonban a Népszövetség titkársága felkészült arra az eshetőségre is, hogy egy napon a kisebbségvédelmet általánosíthatják, ezért olyan államokból is gyűjtötte a kisebbségek elnyomásával kapcsolatos panaszokat és információkat, mely államokat nem kötelezett szerződés a kisebbségvédelemre (377–394. o.). A harmadik főrészben a szerző mégis megállapítja, hogy a titkárság maga az 1920-as évek végén a kisebbségvédelmi eljárás reformjáról folytatott vitában teljesen várakozó álláspontra helyezkedett. Scheuermann részletesen ismerteti a tárgyalásokat és ezek eredményeit, s ezekből az 1929-es reformtörekvések teljes kudarca rajzolódik ki. Hogy az Európa keleti felén egyre jobban terjedő antidemokratikus folyamatok mennyiben járultak hozzá a petíciós tevékenység majdnem teljes elsorvadásához, az kérdéses.

A kötetet két rendkívül hasznos felsorolás zárja, melyeket a szerző statisztikai adatokkal vezet be, és amelyek a titkárság által továbbíthatónak és nem továbbíthatónak minősített panaszok eddigi legrészletesebb ismertetései. A felsorolások ismertetik a panaszost/panaszosokat, a panasz dátumát, jelzetét a Népszövetség Archívumának megfelelő állagában, a tanács ügyiratszámát, a panasz tárgyát, a Hármass Bizottság összetételét, az ülések időpontját, és rövid címszavakban összefoglalja a panasz tárgyalását a bizottságban, a tanácsban, esetleg a Hágai Állandó Nemzetközi Bíróság előtt. Emellett – ahol szükséges – további megjegyzések is kiegészítik a felsorolást. A szerző a kötet végén röviden ismerteti a titkárság kisebbségi szekciójában dolgozó munkatársak rövid életrajzát, és felsorolja a kisebbségvédelemre kötelezett országokba tett utazásaikat is 1929-ig.

Összességében véve tehát elmondható, hogy a kötet a Népszövetség kisebbségpolitikájának kutatásában mérföldkőnek tekinthető. Feltétlenül szükséges lenne azonban a kutatásokat a jövőben a harmincas évekre is kiterjeszteni. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy mennyiben függ össze a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszerének kudarca az Európa államainak jelentős részében megfigyelhető antidemokratikus törekvések előretörésével, valamint behatóan elemezni a nemzetközi ellenőrzés alá helyezett kétoldalú kisebbségvédelmi szerződések sorsát, melyekre Scheuermann munkájában – tudatosan – csak érintőlegesen tért ki.

*Sabine Bamberger-Stemmann
(Fordította: Eiler Ferenc)*